

Nagy Miklós Mihály[✧]

A Clausewitz-kutatás módszertanáról

DOI 10.17047/HADTUD.2025.35.1.79

Carl von Clausewitz (1780–1831) életműve a modern egyetemes hadelmélet kiinduló pontja. A porosz katonai gondolkodó alkotásainak ismerete jellemzi a nemzeti hadtudomány színvonalát. Korunk magyar hadtudománya sokszor idézi fő műve, a *Vom Kriege* tételeit. A hazai hadelmélet fejlődése mégis lassan halad. Ennek oka a töredékes alap kutatások mellett a Clausewitz-vizsgálatok alapvető módszertani hiányosságainak sora. A hibák a porosz katonai gondolkodó félreértelmezéséhez vezetnek, és gátolják a magyar hadelmélet fejlődését.

KULCSSZAVAK: hadelmélet, Carl von Clausewitz, módszertan, *Vom Kriege*, hibás értelmezések

On the Methodological Foundations of Clausewitz Research

The corpus of Carl von Clausewitz (1780–1831) represents a seminal point of departure for modern, universal military theory. Mastery of the Prussian military theorist's works is often regarded as a benchmark for the scholarly maturity of national-level military science. In contemporary Hungarian military scholasticism, Clausewitz's magnum opus, *Vom Kriege* (On War), is frequently referenced. However, the progression of Hungary's strategic and theoretical military thought remains notably limited. This stagnation stems not only from the fragmentary nature of foundational research but, more critically, from persistent methodological deficiencies within Clausewitz-related studies. These shortcomings have resulted in recurrent misinterpretations of Clausewitz's thoughts, thereby impeding the coherent evolution of Hungarian military theory.

KEYWORDS: military theory, strategic studies, Carl von Clausewitz, methodology, *Vom Kriege*, conceptual misinterpretation

Bevezetés

A mai magyar hadtudomány és hadelmélet a katonai gondolkodás rendszerváltásának folyamatában (1985–1999) adaptív jelleget örökölt a korábbi szovjet-orosz hadikultúrából, melyet az elmúlt negyed évszázadban nem hagyott el.¹ A nemzetközi

✧ Katonai szakíró, történeti geográfus, a hadtudomány kandidátusa, a földtudomány PhD-fokozatos – Military writer, historical geographer, Candidate of Military Science, PhD in Earth Sciences; e-mail: szetvazul@gmail.com; <https://orcid.org/000-0003-2786-4944>

¹ Nagy 2024a.

tudományos és hadelméleti folyamatok tudatos, módszeres figyelemmel kísérése a hazai katonai gondolkodás egyik nagy erőssége lett, és felbecsülhetetlen értéke volt a magyar hadügy egészének megújulásában. A nemzetközi tendenciákhoz való igazodás a hadügy belső logikájából eredően minden ország fegyveres erőiben természetes jelenség. A katonai szakma gyakorlatias jellege azonban erős korlátok közé szorítja az adaptációt. Az utóbbi a hadviselés praxeológiájából eredően hazánkban torzult, és nem terjed ki a hadtudományi alap kutatásokra, melyek élén a Clausewitz-kérdéskör vizsgálatának kellene állnia. A szakirodalom tanúsága szerint a mai magyar katonai gondolkodás korunk felkapott egyes hadügyi irányzatait – sokszor nemzetközi szakmai divatként – azonosítja a hadelmélet egészével. Ezt szolgáló módszer az adaptáció, mely napjainkban hazánkban pontos tartalmi átvételt jelent az idegen országok elméleti rendszereiből, legtöbbször angol nyelvű szakirodalmi közvetítéssel. Ily módon a nem feltétlenül szilárd alapokon nyugvó elméleti iskolák tanai kritikátlanul átvett tételekként és elméleti építményekként honosodnak meg Magyarországon. Mindez a Clausewitz-kutatások hiányára és a porosz katonai gondolkodó életművéhez való viszonyulásunk hibáira vezethető vissza. Így a hadtudományi, a hadelméleti adaptáció sokat veszít eredeti pozitív tartalmából, hiányzik belőle egyik lényegi eleme, a szakmai kritika. A gyakorlati szempontból fontos adaptáció, mint módszer a rendszerváltás éveiben segítette a katonai szellemi élet nyitottságának kibontakozását. Irányultsága egybeesett a korszellemmel, mert ahogyan a magyar társadalom egészére vonatkozóan új kulturális értékeket, úgy a hadügy számára modern eszméket kellett meghonosítani. Ám miután az általános hadelméleti kutatások elmaradtak, az adaptáció fokozatosan veszített pozitív tartalmából, és mára bizonyos fokú szellemi korláttá vált. A magyar katonai gondolkodás továbbra is ragaszkodik a sorvezetőnek használt átvételhez. Az adaptáció során sajátos, olykor erőltetett argumentációként történik hivatkozás Clausewitz *Vom Kriege* című művére, ami arra utal, hogy mind a porosz katonai gondolkodó életművéhez való viszonyunk, mind hadelméletünk módszertana javítandó. Dolgozatunk ezt a célt szolgálja.

Az alapkutatások hasznáról

Amikor a múlt század nemzetközi híré magyar katonai gondolkodója és hadtörténész, Perjés Géza (1917–2003) közzétette a *Vom Kriege* modern fordításának szakmai kritikáját, azon az állásponton volt, hogy az átültetés munkája egyebek mellett azért is tűnt reménytelenül nehéznek, mert hiányoztak az alapkutatások.² Perjés fogalmazásával érzékeltette, hogy a nemzedékeken át elhanyagolt elméleti vizsgálatok akár egyetlen mű vagy szakmai munka lapjain is kulminálhatnak.³ A modern fordítás kapcsán helyezte el egyértelműen Clausewitz életművét nem csak a hadtörténelemben, hanem az emberiség kultúrtörténetében is: „... Clausewitz múlhatatlan érdeme, hogy a háború három oldalát – ti. a katonait, a társadalmi-politikait és az emberit –

2 Perjés 1966a, 104.

3 „...A fordító, a lektor és a szerkesztő menet közben próbált megoldani olyan feladatokat, amelyeket előző generációk kutatóinak kellett volna elvégezniük...” Perjés 1966a, uo.

együtt látja, egymáshoz viszonyítja és kapcsolatba hozza egymással. Ebből az eredeti álláspontból következik, hogy a háború lényegét sem előtte, sem utána nem ragadta meg senki hozzá hasonló mélységgel, és annak egészen sajátos légkörét senki sem hozta közelebb az olvasóhoz, mint ő..."⁴ Clausewitz életműve a *Vom Kriege* első megjelenése óta (1832–1834) megkerülhetetlen a hadtudományban, és miután mércéül szolgál minden hadelméleti rendszer számára, így vizsgálata az alapkutatások sorába tartozik. Clausewitz a modern politika és hadügy, valamint társadalomtudományok világában sem veszítette el aktualitását, a katonai tanintézetek kötelező tananyaga. Modern biográfusai igyekeznek főleg a *Vom Kriege* örökérvényűsége mellett érvelni.⁵ Clausewitz alkotásai – sorukban a *Vom Kriege* – az európai nagy társadalmi változások korában született, amikor a katonai gondolkodás is jelentős mértékben átalakult.⁶

A szellemi tényezők és az elméleti ismeretek hadművészeti, sőt stratégiai jelentőségét minden történelmi korban méltányolták, vagy ha a háborús események hatására olykor tagadták is, előbb-utóbb felismerték. A hadtudomány történetének lényegét ebben a felismerésben kell keresnünk. A katonai tárgyi tudás összegyűjtésének és rendszerezésének törekvése egyidős a hadakozó ember történetével.⁷ A katonai tudás módszeres diszciplínálásának szándéka mögött mondhatnánk az a triviális jelenség rejlik, melyet Clausewitz a *Vom Kriege* lapjain A háború elméletéről címet viselő fejezetben tárgyalt.⁸ Itt a háború irányítására hivatott „szellemi tényezők” fontosságáról szólva ezt írta: „...Mármost a háborús tevékenység sosem irányul csak az anyag ellen, hanem mindig egyszerre azon szellemi erő ellen is irányul, amely az anyagot élteti, márpedig e kettőt lehetetlen elválasztani egymástól...”⁹ A háborús küzdelem nem pusztán fizikai összecsapás, hanem a katonai elméleti ismeretek küzdelme is. Az európai kultúrkör háborúiban az újkorban jellemző, hogy az egymással szembenálló fegyveres erőket, szervezetüket, működésüket, sikereiket és kudarcaikat jellemzi felkészültségük színvonala is. Ez a minőségi állapot a katonai elméleti tudástól függ, mely főleg a tábornoki és tisztikar iskolázottságán áll vagy bukik. Jóllehet az utolsó negyed évezred hadtörténelme olyan – többnyire forradalmi társadalmi mozgásokhoz kötődő – háborúkat is ismer, melyekben a diszciplínált, a clausewitzi fogalommal élve „pozitív tan”¹⁰ alárendelt szerepet játszott az ösztönös, a mély tárgyi tudást nélkülöző hadvezérekkel és hadvezetéssel szemben, de a beható hadtörténelmi vizsgálódás általában kimutatja, hogy még ezekben az esetekben is jelentős szerepe van az elméleti, az iskolázott katonai szakmai ismereteknek. A tárgyi

4 Perjés 1966b, 991.

5 Hahlweg 1969; Schramm 1976; Aron 1980a; Paret 1993; 2017; Perjés 1983; 1988; Rid 2004; Nagy 2017; 2023.

6 Delbrück 2003, 503–600; Kessel 1933.

7 Jähns 1889–1891.

8 Dolgozatunkban a *Vom Kriege* 1952. évi német, Werner Hahlweg szerkesztésében publikált kiadását, valamint a 2013. évi, Perjés Géza kutatási eredményeit is figyelembe vevő, magyar nyelvű harmadik fordítását alkalmaztuk (Clausewitz 1952; Uő. 2013.). Az említett rész, a *Vom Kriege* második könyvének második fejezete, melynek eredeti címe: *Über die Theorie des Krieges*. Clausewitz 1952, 177–198. és Uő. 2013, 111–127.

9 Clausewitz 2013, 115.

10 Clausewitz 2013, 118–121.

ismeretek fontosságát maga Clausewitz sem tagadta, jóllehet a *Vom Kriege* lapjain azt a véleményét hangoztatta, hogy az „...elmélet inkább szemlélet, ne pedig tan legyen...”.¹¹ E tétele azonban nem az elméleti tudás és ismeretek tagadását, hanem sokkal inkább a teória és a praxeológia összefonódását jelenti. Különös hangsúllyal jelenik meg az utóbbi tétele a hadvezéri működéssel kapcsolatos megállapításában: „...az elmélet a tehetségben válik hatékonnyá ...”¹² Tanulmányunk kereteit szétfeszíti a modern kor katonai ismeretrendszere, mint stratégiai tényező jellemzőinek vizsgálata. Szeretnénk azonban felhívni az olvasó figyelmét arra, hogy éppen Clausewitz kora, a modern hadelmélet genezisének időszaka a legjobb példája annak, hogy a diszciplinált katonai ismeretek alapján működő porosz hadügyi gondolkodás, a német társadalmi reformokhoz kapcsolódva, miként aratott katonai győzelmet. A kor háborús vereségei, főleg az 1806. évi katonai kudarc kikényszerítette azt a porosz katonai reformot, mely egyfelől megteremtette Clausewitz hadelméleti munkássága kibontakozásának társadalmi és kulturális feltételeit, másfelől olyan, jelentős, elméleti téren is jártas katonákat állított a modernizálás élére, mint Gerhard von Scharnhorst (1756–1813) és August Wilhelm von Gneisenau (1760–1831). Hozzájuk szoros személyes kapcsolat fűzte Clausewitzet, aki szintén jelentős részt vállalt a hadseregreformban.¹³ Az egyetemes katonai gondolkodás története szempontjából tartjuk fontosnak, hogy ez volt a történelmi pillanat, amikortól kezdve a modern társadalmakban a vezérkari, a hadtudományi tudás és szakmaiság az ösztönös katonai lángész egyenrangú ellenfele lett. Scharnhorst, Gneisenau és Clausewitz pályafutásának összekapcsolódása bizonyítja a katonai elméleti szakmaiság felértékelődését.¹⁴ Clausewitz korának hadtörténelmi folyamatai azt mutatják, hogy az újszerű társadalmi folyamatokból fakadó erők felismerése és a hadügy szolgálatába állítása, a mind termékenyebb hadtudomány és a rohamosan bővülő katonai szakirodalom tudatos alkalmazása, a magas szintű katonai oktatási rendszer szinergiája stratégiai erőtenyezővé válik. E faktor a korábbi évszázadokhoz mérten magasabb minőségű kutatásokat igényel. A modern hadügynek szüksége van az elméleti iskolák tanai közötti eligazodást is szolgáló alapkutatásokra, melyek legfőbb funkcióját Clausewitznek az elmélet és a kritikai gondolkodás közötti kapcsolatról szóló soraiban lehetjük meg: „...Az elmélet akkor teljesíti fő feladatát, ha a háborút alkotó tárgyakat vizsgálja, ha élesebben megkülönbözteti ezeket, az első pillantásra összemosódó dolgokat, ha maradéktalanul megadja az eszközök tulajdonságait, felmutatva ezek lehetséges hatásait, ha világosan meghatározza a célok jellegét, s végül: ha a mérlegelő kritikai szemlélet fényével mindenütt bevilágítja a háború birodalmát. Így válik aztán vezetőjévé annak, aki könyvekből akarja megismerni a háborút: mindenütt megvilágítja útját, megkönnyíti lépteit, fejleszti ítélőképességét, és megóvja a tévutaktól...”¹⁵ Ez a fajta katonai tudományos munka segít hozzá az adaptáció torzulsainak felszámolásához, továbbá az önálló hadelméleti rendszerek felépítéséhez.

11 Clausewitz 2013, 119–120.

12 Clausewitz 2013, 120.

13 Perjés 1983, 11–69.

14 Delbrück 2003, 590–600.

15 Clausewitz 2013, 120.

A katonai „ítélőképesség” alkalmazása azonban elmélyült tárgyi ismereteket, szemléletmóddá vált elméletet feltételez, melyet Clausewitz alkotásaiban lelünk meg. Egyetértve Perjés Géza már idézett soraival, érdemes kiemelnünk a porosz katonai gondolkodó életművének néhány, témánk szempontjából fontos jellemzőjét. Clausewitz rövid élete (1780–1831) jelentős társadalmi, hadügyi változások évtizedeiben telt, amikor alapjaiban módosult a katonai gondolkodás. Ez a jelentősen átalakuló társadalmi környezet hívta életre a *Vom Kriege*-t, mely tartalmán kívül főleg filozófiai szemléletmódjával túlmutat korának pusztán hadművészeti tapasztalatain.¹⁶ A mű újszerű és a hadtudomány történetében egyedülálló rendszerező gondolatmenetével válik alkalmassá arra, hogy sorvezetőül szolgáljon a hadtudományi alapkutatásokhoz.¹⁷ Jóllehet befejezetlen, egyes fejezeteit tekintve töredékes műről van szó, ám Clausewitz célja a háború filozófiai mélységű megértése volt. Nem elégedett meg egyetlen, pusztán saját kora hadügyi kérdéseinek megválaszolására irányuló elmélet megfogalmazásával. Ezen a ponton szükséges utalnunk felesége, Marie von Brühl által a *Vom Kriege*hez írt *Előszó*ban közölt levelére, melyben Clausewitz elmondta, hogy a kezdetben „minden előzetes terv nélkül” összeszedett anyagból leszűrt következtetéseit rendszerezés nélkül gyűjtötte, s ebből a munkából keletkezett a *Vom Kriege* kézírata.¹⁸ A kézirat formálódása közben, ahogyan írta: „... mellőzni akartam minden olyan dolgot, ami magától értetődő, százszor is elhangzott már és általánosan elfogadott, hiszen becsvágyam egy olyan könyv volt, amelyet nem felejtenek el két vagy három év múlva, és amelyet a tárgy iránt érdeklődő mindenestre egynél többször is a kezébe vehet...”¹⁹ A halála (1831. november 16.) óta eltelt közel két évszázad bizonyította, hogy művét nemcsak konkrét tartalma, hanem főleg szemléletmódja miatt, módszertani iránymutatóként is forgatják.

Tudjuk, hogy Clausewitz első írása 1805-ben jelent meg, és az elméleti kutatásokkal komolyabban 1810-től kezdett foglalkozni. Marie von Brühl szerint a *Vom Kriege* kézírata 1818 és 1830 között keletkezhetett.²⁰ A fentieket figyelembe véve, úgy tűnik, Clausewitznek igen rövid alkotói időszak, mindössze 25 év adatott, melynek egyes periódusaiban nem volt alkalmá a szellemi munkára. Így az egész szakírói pálya másfél évtizedre tehető, ami indokolhatja a *Vom Kriege* befejezetlenségét. Ám éppúgy kiemelheti Clausewitz egyéb alkotásainak fontosságát, melyeknek leglényegesebb tézisei fő művében kristályosodnak ki. Az alapkutatásokkal kapcsolatos módszertani felvetésünk, hogy a Clausewitz-életmű értékelése és útmutatóként történő alkalmazása során célszerű lenne a fő alkotáson kívüli munkáiról is átfogó képet alkotnunk.

16 A Clausewitz korára vonatkozó terjedelmes szakirodalomból a politikai és társadalmi folyamatokra lásd Haffner 2010. A Clausewitz-i hadelmélet elhelyezésére az egyetemes hadtudomány történetében jól eligazít Werner Hahlweg több helyen publikált alaptanulmánya (Hahlweg 1960; 1974). A Clausewitz-életmű keletkezéséhez vezető tudománytörténeti folyamatok pozitívista ismertetését nyújtja Jähns 1889–1891. 3. Abteilung (Das XVIII. Jahrhundert, seit dem Auftreten Friderichs des Grossen 1740–1780). A kor hadügyi, hadművészeti változásának bemutatása megtalálható: Kessel 1933, Stegemann 1939–1940, 2. Band 149–290., valamint Delbrück 2003, 503–589. A *Vom Kriege* keletkezéstörténetével kapcsolatban lásd: Kessel 1935, 1987a, Rosinski 1935.

17 Aron 1980a; Paret 1993; Nagy 2017; 2023.

18 Clausewitz 2013, 27.

19 Clausewitz 2013, 28.

20 Clausewitz 2013, 28–30.

E munkát azonban nehezíti, hogy magyar nyelven Clausewitztól eddig csak a *Vom Kriege* fordítása készült el. Az egyéb alkotásaiból jelenleg készülő válogatás, a „Pro Militum Artibus” című sorozatban enyhíthet majd e hiányon. Vagyis a Clausewitz-életmű hazánkban csak részben ismert, és e téren a hazai alapkutatásokat nehezíti, hogy a *Vom Kriege* alkalmazása is súlyos módszertani nehézségekkel történik.

Téves értelmezések, hiányzó alapok

A magyar hadelmélet fejlődését nagymértékben gátolja hibás Clausewitz-módszertanunk, melynek lényegi vonása belesimul abba nemzetközi tendenciába, melyet Clausewitz-kutatónk, Perjés Géza mintegy négy évtizeddel ezelőtt fogalmazott meg: „...Gyanúnk mindenesetre az, hogy megismétlődik mindaz, ami a múlt század második felében történt: úgy hivatkoznak Clausewitzra, hogy annak alig van valami köze a hadviselés elméletéhez és gyakorlatához – és magához Clausewitzhoz is....”²¹ E jelenséget a mai magyar hadtudomány sem tudta, tudja levetkőzni. A clausewitzi szövegek nem kellő ismerete, a felületes szövegkritika és az elméleti textusokkal kapcsolatos filológiai felületesség mellett, a tudomány- és kultúrtörténeti látásmód, valamint legtöbbször a hadelméleti felkészültség hiányosságai nehezítik a hazai Clausewitz-kutatásokat. Hiányoznak a kellő ismeretek, s a meglévők alapján téves értelmezésekkel találkozunk. E szakmai hibák gyakoriak a hazai hadtudományi életben. Súlyosságuk érzékeltetése konkrét példákon keresztül lehetséges, amihez mások mellett – mintegy tetszőlegesen válogatva a szakirodalmi termésből – néhány kortárs írást vesszük alapul, melyek *katonai filozófia* kérdéseit tárgyalják.²² Hangsúlyozzuk, hogy a választás oka elsősorban az ilyen témájú alkotásokkal szembeni magas fokú szakmai, úgy filozófiai, mint hadtudományi és kultúr-, valamint tudománytörténeti elvárás. Az utóbbit az a logikai gondolatmenet indokolja: ha a hadügyi filozófiai alapkutatásai helyesek, szakmai tartalmukban és módszertanukban helytállóak, akkor annak pozitív módon hatnia kell a magyar katonai szellemi produktum egészére.

A hazai Clausewitz-módszertannal kapcsolatban célszerű tisztázni az előbb említett terminus technicus, a *katonai filozófia* kérdését, mely dolgozatunkban nem lehet több mint pusztán felvetés. Úgy látjuk azonban, hogy a Clausewitz-vizsgálatokban az egész magyar hadelmélet fejlődését segítheti e kategória alkalmazása. Tartalmában értelmezésünk szerint nem jelenthet egyebet, mint olyan filozófiai művek, valamint alkotói összességét, mely témája a hadügy, annak minden vonatkozásában. A katonai filozófia, miként egyes művek esetében látható, vizsgálhatja a hadügy és a háború kérdéseit belülről, amikor a fegyveres erőkhöz hivatásszerűen kötődő, katonailag szakképzett szerző műveiről beszélünk. Emellett kutatásokat folytathatnak kívülről, ami háborús és hadügyi vonatkozásainak a civil szellemi élet részéről történő vizsgálatait jelenti. A megkülönböztetés azonban nem indokolhat sem tárgyi tévedéseket, sem módszertani bizonytalankodásokat.

²¹ Perjés 1983, 479.

²² Boda 2023; Boda 2024a; 2024b.

A mai Clausewitz-irodalom egyik nemzetközi jelensége, hogy a *Vom Kriege* szövegét alkalmazva, egyes tételeket kiragadva környezetükből, elszakítják a porosz katonai gondolkodó eredeti mondandójától, és új jelentéstartalmat kölcsönöznek nekik. A feltűnően elharapózott hibás módszer hatását hazánkban nyilván súlyosbítja, hogy a szerzők a *Vom Kriege* magyar fordítása alapján dolgoznak. A *Vom Kriege* befejezetlen mű, egyes szövegrészei csak részben kidolgozottak. A mű az európai és a német szellemi megújulás korában, a modern tudományok születésének idején keletkezett, logikailag levezetett, mélyen szántó általánosításokat, olykor briliáns eszmefuttatásokat tartalmaz. Clausewitz a kéziratot a kor fejlettségi szintjéből és a hadügy változásaiból fakadó kiforratlan szaknyelvi közegben alkotta, ráadásul finom irodalmi hajlammal dolgozott, miközben igyekezett nyelvileg minél pontosabban fogalmazni. E tényezők együttes hatása, hogy Clausewitz művei – így a *Vom Kriege* is – szinte megoldhatatlan fordítói feladatot jelentenek. Összes alkotására igaznak érezzük Perjés Géza már idézett fordításkritikájának végső megállapítását: „...aki pontosan meg akarja ismerni Clausewitz tanításait, és aki igényt tart a szellemnek arra az iskolájára, amit művének elolvasása jelent, és arra a gyönyörre, amit – Engels kifejezésével – »sajátos« filozófiájának átértése [sic!] okoz, annak éppoly szüksége lesz az eredeti szöveg használatára, mint e fordítás előtt ...”²³ A Clausewitz-szövegek pontos értése és értelmezése nem pusztán a mai tudományos élet képviselőinek nyelvismereti kérdése, hanem hadelméleti probléma is. Hazánk kultúrtörténetében három teljes *Vom Kriege*-fordítás keletkezett (1892–1894, 1961–1962, 2013),²⁴ amivel Európa élvonalába tartozunk. Az ezekkel kapcsolatosan elvárható elméleti kutatásokról már nem mondható el ugyanez. Mindhárom fordítást megelőzően elmaradtak azok az elméleti, szakmai, nyelvészeti, tudomány- és kultúrtörténeti kutatások, polémiák, melyek segíthették volna a fordítói, értelmezői munkát. Így főleg a két utóbbi modern fordítás nyelvileg ugyan gördülékeny szöveget eredményezett, de a pontosság már nem teljes. Reményeink szerint a hazai hadelméleti alapkutatások első feladata egy olyan tudományos polémia lehetne, mely – akár a már említett *Pro Militum Artibus*-hoz kapcsolódóan – feldolgozná a fordítás és a szaknyelv legfőbb kérdéseit. E vita kitérhetne az egyébként jelentős tudományos és hadelméleti teljesítményt nyújtott magyar katonai fordítástörténet, így a Clausewitz-szövegek átültetésének históriájára, valamint érinthetné a mai magyar katonai szaknyelv égető problémáit is. Az utóbbiak jelentős része a magyar katonai szaknyelvi fordítói munka elhanyagoltságára vezethető vissza. A Clausewitz-témakörben a fordítói teljesítményeket, valamint az értelmező és a fordításokat alkalmazó hadelméleti kutatói munkát egyenértékűnek kell tekintenünk.

A fentiekből ered, hogy a Clausewitz-témakörben keletkezett dolgozatok esetében fontos, sőt egyes esetekben döntő lehet, mely fordítást alkalmazta a szerző, mert a porosz katonai gondolkodó műveinek fordítói szakmunkája – a feladat belső logikájából eredően – egyben hadelméleti értelmezést is jelent. Módszertanilag minden hadelméleti, a Clausewitz-témakörben keletkezett írás esetében ezért célszerű feltüntetni, mely fordításból dolgozott a szerző, és miért döntött az adott nyelvi

23 Perjés 1966b, 996.

24 Nagy 2023, 35.

átültetés mellett. A magyar tudománytörténetben ennek nagyon jó példája Perjés Géza *Clausewitz és a háború praxeológiája* címmel publikált szintézise (1988), mely módszertanilag egyebek mellett a Clausewitz-szövegek különböző fordítási lehetőségein is alapult. A kötethez Perjés egyébként elvetvén az általa mély szakmai kritikával illetett 1961–1962. évi szakfordítást, maga végezte német–magyar szövegek átültetését.²⁵

A magyarországi Clausewitz-kutatások mai legfőbb akadályozó módszertani tényezőjének a felületes ismereteket tartjuk, melyből a porosz katonai gondolkodó életművéhez kapcsolódó félreértelmezések további sokasodása ered. Clausewitzre hivatkozni hadtudományi kordivat. Ilyen például az egyetemes hadelméletet követve a *Vom Kriege* kaméleon-hasonlatának átvétele és annak önkényes, eredeti értelmétől elszakított magyarázata.²⁶ Ennek egyik feltűnő, új értelmezését jelen folyóirat 2024. évi 3. számában találjuk,²⁷ ahol az említett hasonlatból kiindulva Boda Mihály írásában ezt olvashatjuk: „... Carl von Clausewitz háború-definíciói közül kiemelkedik az, amiben Clausewitz összekapcsolja a háború és a politika fogalmát. Clausewitz szerint a hadtörténelem alapján következtethetünk arra, hogy a háború mindig összefügg a politikával, ahogyan arra is, hogy a háború korról-korra és társadalomról-társadalomra változtathatja a megjelenését, azaz eltérő karaktere lehet...”²⁸ A kaméleon-hasonlatból származtatott kijelentéssel van dolgunk, mely tartalmában nem pontos. A szerző elméleti tévedése, hogy Clausewitznek a háborút irányító értelem létének igazolására szolgáló soraival olyan tartalomra „következtet”, mely nem szerepel a *Vom Kriege* lapjain, ráadásul ellentétes a hadelmélet jelen állásával.

Clausewitz kaméleon-hasonlata a *Vom Kriege* első könyve első fejezetének 28. pontjában található, mely egyben lezárja a háború, mint társadalmi jelenség fő jellemzőit ismertető szövegrészt. Ennek megfelelően címe: *Végeredmény az elmélet szempontjából*.²⁹ Fontos tényező lehet a hasonlat értelmezésében, hogy a *Vom Kriege* nek azt a részét zárja le, melyet Clausewitz véglegesnek tartott, s melyet nem szándékozott halála előtt átdolgozni.³⁰ Jóllehet a kaméleon-hasonlat a háború három tartalmi elemének (erőszak, szellemi tevékenység, politikai eszköz) egységét tárgyalja, ám ezzel az összegzéssel az elmélet létjogosultságát akarja igazolni. Fejtegetésének esszenciáját két megállapítással zárja. Egyfelől a számbavétel végén Clausewitz hangsúlyozza: „...a háború a puszta értelem hatalmába kerül...”³¹ Másfelől a három tartalmi elemet tendenciaként értelmezve a porosz katonai gondolkodó megállapítja: „...A feladat tehát az, hogy az elmélet e három tendencia – mint három vonzasközpont – között, szabadon lebegve megmaradjon...”³² A fejezet tehát magáról az elmélet fontosságáról, a háborút irányító szellemi tényezőről szól, jóllehet első

25 Perjés 1988, 12.

26 Nagy 2023, 34–35; Jobbágy 2015; Boda 2024a.

27 Boda 2024a.

28 Boda 2024a, 111.

29 Clausewitz 2013, 55–56, valamint Clausewitz 1952, 110–111. A filológiai pontosság kedvéért cím német változata: *Resultat für die Theorie*.

30 Clausewitz 2013, 33.

31 Clausewitz 2013, 55.

32 Clausewitz 2013, 56.

olvasásra a pontokba szedett tételes felsorolás mellett ez kevésbé szembetűnő. A kaméleon-hasonlat lényege, hogy a háború három tartalmi eleme, Clausewitz fogalmával élve, „...a benne uralkodó tendenciák...”³³ közül valamelyik mindig hangsúlyosabb lehet, ami meglátásunk szerint kimondatlanul is összhangban van a háború kettős jellegével, a kifárasztással, valamint a megsemmisítéssel.³⁴ Ebben véljük meglegelni a kaméleon-hasonlat mögöttes tartalmát.

A fent idézett, korunkra jellemző szövegrészben található legfőbb szakmai tévedés, amikor a háború több, Clausewitznek tulajdonított definíciójáról beszél.³⁵ Ez alapvető szakmai tévedés, mert Clausewitz a háború fogalmát – „...A háború tehát az erőszak alkalmazása, aminek célja, hogy az ellenséget akarunk teljesítésére kényszerítsük...”³⁶ – következetesen alkalmazza, miközben több olyan, a háború jellemzésére, lényegi tartalmának megragadására szolgáló kijelentést tesz, melyek a fogalmi meghatározás látszatát keltik. Ilyen például az alábbi megfogalmazása is, mely pusztán a fogalmi értelmezést alátámasztó kijelentés: „...A háború ugyanis nem egyéb, mint kiterjedt párharc...”³⁷ A háború fogalmával kapcsolatos, főleg a hadtudományi és a politikai irodalomban úgy tűnik kiirthatatlanul meggyökeresedett tévedés, amikor Clausewitz háború fogalmát szintén a *Vom Kriege* lapjairól vett szöveggel azonosítják: „...a háború nem más, mint az állampolitika folytatása más eszközökkel...”³⁸ E clausewitzi megállapítás azonban pusztán a *Vom Kriege* lapjain tárgyalt jelenségek értelmezésére szolgáló vezérfonal; a vizsgálódás fő szempontja.³⁹ Módszertani dolgozatunkban célszerűnek tartjuk idézni Clausewitz következetes szándékára utaló kijelentését ezzel kapcsolatban a *Vom Kriege* Értesítés című szövegrészből: „...Ha mindenütt fenntartjuk, ez a szempont egységessé teszi a szemléletet, és minden könnyebben kibogozhatóvá válik. ...”⁴⁰

A Boda Mihálytól idézett rövid szövegrészben található harmadik tévedés a hadművészet körébe tartozik. Tény, hogy Clausewitz a *Vom Kriege* lapjain több helyen is foglalkozik a hadtörténelem kérdéseivel, úgy is mint a mai értelelem szerinti tudománysszak módszertanával, és történelmi folyamatként, de olyan részt saját – mintegy négy évtizedes kutatói és katonai szakmai – pályafutásunk során nem találtunk a *Vom Kriege* szövegében, mely szerint a háború „... társadalomról-társadalomra változtathatja a megjelenését...” Ez hadművészeti szempontból azért sem lehetséges, mert a háborúban egymással szembenálló felek egymás tevékenységéhez kénytelenek igazodni, tehát a háború ugyanolyanná válik a felek számára. Ezt találóan megfogalmazza Clausewitz a háborús erőszakból fakadó kölcsönhatásokról szóló szövegrészben: „... az egyik fél törvényt szab a másik számára, kölcsönhatás keletkezik,

33 Clausewitz 2013, 55.

34 A megsemmisítés és kifárasztás paritásáról, mint clausewitzi tételről részletesen lásd: Delbrück 2003, 495–501; Linnebach 1934; Kessel 1987b; Wehler 1974, valamint Nagy 2004.

35 A Clausewitz-féle háború-fogalom téves értelmezése Boda 2024a mellett még Boda 2024c. (56–57. oldal) művében.

36 Clausewitz 2013, 39.

37 Clausewitz 2013, 39.

38 Clausewitz 2013, 31.

39 Uo.

40 Uo.

melynek fogalma szerint e tényezőnek a végletekig kell fokozódnia...⁴¹ A háborús polaritás érvényesülése miatt még az aszimmetrikus konfliktusok esetében sem létezhet társadalmanként különböző háború egyazon időpontban és helyen.

A hadtudományi alapkutatások veszélyes buktatója, amikor a különböző hadelméleti rendszereket, többnyire a kellő szakmai ismeretek hiányában – megalkotójuk legtöbbször pusztán katonai (hadművészeti) törekvésétől eltérően – valamilyen politikai, politológiai szándékkal ruházzák fel. Ez érvényes Clausewitz hadelméletére is, melyet téves politikatörténeti megfontolások alapján szívesen sorolnak a háborús ideológiák körébe. Ebben az esetben nem tesznek különbséget az állam egy történelmi pillanatra jellemző, a hadelmélet nyújtotta eszközt felhasználó politikája és a tudományos rendszer között. A háborús ideológiák olyan „...elképzelések, amelyeket a (potenciális) háborúzó felek gondolnak vagy hangoztatnak annak érdekében, hogy igazolják a (potenciális) háborús cselekvésüket. ...”⁴² A háborús ideológia azonban nem hadművészeti és főleg nem hadelméleti kategória: társadalmi, főleg politikai és politológiai jelenség. Clausewitz viszont a *Vom Kriege* lapjain ilyen nem alkotott. Jóllehet életművében többször is foglalkozott kora háborúival, mint láttuk, a porosz hadügyi reform egyik főszereplője is volt, ám fő műve annyira elméleti, hogy nem lehet a háborúval kapcsolatos ideológiák közé sorolni. Azzal a módszertannal főleg nem, hogy csak a *Vom Kriege* kiragadott részleteire támaszkodunk, és csak a végletekre törő háborús erőszakról szóló megállapításait vesszük alapul.⁴³ Ez az eljárás alapjaiban hibás, mert a *Vom Kriege* első könyvének első fejezetében a porosz katonai gondolkodó a háborús erőszak önszabályozó rendszerét írja le, amelyben a háborús erőszak minél inkább a végletekre tör, annál kevésbé képes azt elérni. Ennek az egyensúlyi rendszernek a felismerése a modern katonai szakismerek alfája és ómegája, melynek érvényesülésével leírható a Clausewitz-életmű keletkezése utáni hadtudományi gondolkodás, hadelméleti tudás magvának története.⁴⁴ Az a felfogás, mely szerint „...a katonatisztek szaktudásának fontos részét képezi a katonai szemlélet...”,⁴⁵ erősen leegyszerűsítő. A modern kor katonai szakmai ismereteinek és ismeretrendszerének kultúrtörténete, valamint mai jellemzői hazánkban még feldolgozatlan. Ebben az esetben katonai filozófiánk jövőbeli egyik nagy feladatáról van szó, mert a világ katonai célú megismerhetőségéről szóló kutatásoknak, mint ismeretelméletnek kellene e munkát megalapoznia. Clausewitz *Vom Kriege*-je ehhez is sorvezetőjéül szolgálhat, mert amit abban találunk a kritikai gondolkodásról, a történelmi szemléletmódról, valamint a metodizmusról, mindaz a katonai ismeretelmélet alapja.

Az alapkutatások módszertani kérdéseinek sorát a filozófiai kapcsolódások témakörével zárjuk, mely Clausewitz életművének fontos eleme.⁴⁶ Az egyetemes Clausewitz-kutatások rendre visszatérő témája a porosz katonai gondolkodó

41 Clausewitz 2013, 41.

42 Boda 2023, 7.

43 Boda 2023, 241–242.

44 Nagy 2004.

45 Boda 2024b, 55.

46 Hahlweg 1976; 1980; Aron 1980b; Rothe – Törpe 1977.

alkotásainak kapcsolódása kora filozófiai rendszereihez. Hazánkban Perjés Géza Clausewitz-szintéziséből ismerjük, hogy a *Vom Kriege* filozófiai forrása nem a kor legjelentősebb filozófusaitól származott, hanem a Kant-epigon Kiesewettertől, akitől – s ezt el kell ismernünk – jó indíttatást kapott a filozofikus gondolkodásmód irányába.⁴⁷ Vagyis Clausewitz főleg alkotói pályájának kezdetén idegenül mozgott a filozófia köreibben, aminek viszont egész életműve tekintetében volt egy nagy haszna, melyet érdemes Perjés Géza találó megállapításával leírni: „... kimondott szerencsének véljük járatlanságát a »filozófiai katedranyelvben«, mert Kant vagy Hegel bonyolult, minden stílárús szépséget nélkülöző nyelvét követve, nyelvezete elvesztette volna a rá jellemző szépségét, lendületét, képi gazdagságát és drámaiságát. A katonai szakirodalom nyelvi sivatagjában Clausewitz stílusa üdítő oázis, ami persze nem azt jelenti, hogy holmi széplélekként írt volna a háborúról...”⁴⁸ A *Vom Kriege* kidolgozása és a hozzá kapcsolódó előkészítő művek munkálatai során Clausewitz filozófiai ismeretei mellett rendkívül logikus, a fogalmak használatában végtelenül következetes gondolkodásmódja is sokat fejlődött. Ez a nem rideg, de mégis mélyen logikus gondolkodásmód követendő példa lehet korunk magyar hadelmélete számára is. Ám ezen a ponton sem katonai filozófiánk, sem hadelméletünk nem állhat meg. A hadtudományi alapkutatások nem merülhetnek ki a – pusztán a nemzetközi tendenciákhoz igazodva – egyes clausewitz-i fogalmak (abszolút és valóságos háború, metodizmus és bíráló, polaritás stb.) kapcsolódásainak kimutatásában kora filozófiai iskolái felé. Korunk hadügye megköveteli az ismeretelméleti kutatások mellett a katonai, hadelméleti tudás, szakmai felkészültség filozófiai tartalmának feltárását. A történelem olyan időszakában, amikor a katonai szakmai tudás stratégiai tényező, a hadügy praxeológiájának is nyilván filozófiai, mély elméleti alapokon nyugvó hadelméleti rendszerekre van szüksége.

A fenti igény nem új az elmúlt évtizedek magyar katonai gondolkodásában. Pusztán példaként említjük Kovács Jenő tábornok (1929–1996) és kutatócsoportja mintegy három évtizeddel ezelőtti munkáját, mely a vezető korai halála miatt torzóban maradt. A *Magyarország katonai stratégiája* címmel elkészült kézirat⁴⁹ (az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások keretében), valamint a témában keletkezett publikációk jelentősebb alapkutatás kontúrajait mutatják.⁵⁰ A hazai hadtudományi rendszerváltás időszakában a társadalom hadügyi és katonapolitikai igényei kikényszerítették az új magyar katonai gondolkodás elméleti forrásainak feltárását. A munkacsoport az első lépéseket megtette, sőt Kovács Jenő érdeklődése egyre inkább azok felé a hadelméleti iskolák felé fordult, melyeket katonai tárgyi ismeretei szerint egy önálló magyar elméleti rendszer alapköveinek gondolt. Ebben a sorban Clausewitz csekély súllyal szerepelt.⁵¹ Az alapkutatás érdekessége volt, hogy a geopolitikai

47 Perjés 1988, 18–23.

48 Perjés 1988, 23.

49 Kovács 1993–1996.

50 Forgács 2009; 2023.

51 Kovács Jenő személyes ismereteink szerint jó kapcsolatban volt Perjés Gézával, sőt a *Clausewitz és a háború praxeológiája* című kötetét ismerte. Ennek ellenére, feltételezésünk szerint a hadikultúrákkal kapcsolatos kezdeti kutatásainak hatására a *Vom Kriege* tartalmát hadművészeti téren kevésbé ítélte az adott katonapolitikai helyzetben alkalmazhatónak.

iskolák elméleti háttere, forrásai is bekerültek a vizsgálandó halmazba, ami a kezdetben pusztán hadművészeti kutatást egyre inkább integrált, interdiszciplináris rendszer megalkotása felé terelte. A mintegy három évtizedes történelmi távlatból látható, hogy a *Magyarország katonai stratégiája* című komplex kutatási téma egyebek mellett a mély ismeretelméleti alapokkal rendelkező geopolitikán és geográfiai elemeken át nyitott volt a filozófiai kérdések felé is. Jóllehet a filozófiai kutatások Kovács Jenő váratlan halála miatt nem kezdődtek meg.

A Clausewitz-témában folytatandó alapkutatások kérdésköre átvezet a kultúr-történeti vonatkozásokhoz, és ezeken belül érdemes szót ejtenünk Perjés Géza munkásságáról. Új utat nyitott a magyar hadelmélet számára.⁵² Perjés Géza, mint hadelméleti kutató elsősorban a történetírás felől közelített a hadügy jelenségeihez, a szellemi élet – szakképzett, háborút járt tisztként – főleg hadtörténésznek könyvelte el. Más szakmai vélemény szerint egész történész és társadalomtudósi életművét a hadtudományi háttér és a katonai műveltség határozta meg,⁵³ melynek egy részét, miután a második világháborút követően megvált tőle a Magyar Néphadsereg, autodidakta módon tartotta szinten. Clausewitz-kutatásai ebbe a körbe tartoztak. Voltak katonai kérdések, melyekhez – elmaradt vezérkari képzése miatt – nem szólhatott hozzá érdemben. A próbálkozásokról Clausewitznek a termonukleáris háborúra vonatkozó értelmezéseiről ezért írta: „...Mi ezekhez a törekvésekhez hozzászólni nem tudunk, mert, mint említettük már, ismereteink a legújabb haditechnikáról, harcászatról és hadászatról minimálisak. ...”⁵⁴ A magyar hadelméleti alapkutatások szempontjából fontosnak tartjuk Perjés kijelentését. A hazai tudományos életben és tudománytörténetben kevés hasonló vallomással találkozunk. Perjés Géza életműve, a Clausewitz-kérdéskörben elért eredményei, az ehhez szükséges fáradhatatlanul következetes, autodidaktikus ismeretszerzés tette lehetővé nemzetközi sikereit, és teremtette meg máig érzékelhető hadtudományi hatásának feltételeit. Perjés Géza fejlődése azt bizonyítja, hogy kellő személyes képességek birtokában, a céltudatos munkával párosult következetességgel fel lehet nőni Clausewitzhez, érdemben hozzá lehet járulni a hadtudományi alapkutatásokhoz. Ebben látjuk a Clausewitz-kutatások módszertani tanulságát.

A hiányzó elméleti alapok lefektetése mellett több figyelmet szükséges fordítanunk az alapkutatások módszertanára, amihez az út a hadelméleti ismeretek bővítésén át vezet. Így juthatunk el a Clausewitz-félreértelmezések felszámolásához, és ennek segítségével a helyes mérvű adaptációra alapozott önálló magyar hadelmélethez.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aron, Raymond 1980a. *Clausewitz: den Krieg denken*. Frankfurt am Main–Berlin–Wien: Propyläen.
 Aron, Raymond 1980b. Zum Begriff einer politischen Strategie bei Clausewitz. In Maizière, Ulrich de (szerk.): *Freiheit ohne Krieg?: Beiträge zur Diskussion der Gegenwart im Spiegel der Theorie von Carl von Clausewitz*. 41–55. Bonn: Dümmler.

⁵² Hausner 2017; 2022; Nagy 2024b.

⁵³ Nagy 2024b.

⁵⁴ Perjés 1983, 479.

- Boda Mihály 2023. *A háborús ideológiák története: a háború igazolása Nyugat-Európában és Magyarországon az ókortól a 20. század végéig*. Budapest: Ludovika.
- Boda Mihály 2024a. A háború mint kaméleon: a fegyvertechnika fejlődésének hatása a háború és a politika viszonyára a kezdetektől a mesterséges intelligenciáig. *Hadtudomány*, 34 (3): 99–113.
<https://doi.org/10.17047/HADTUD.2024.34.3.99>
- Boda Mihály 2024b. *Katonai etika: kortárs problémák*. Budapest: Ludovika.
https://doi.org/10.36250/01221_00
- Boda Mihály 2024c. A háború természetéről. *Hadtudományi Szemle*, 17. (3): 53–69.
<https://doi.org/10.32563/hsz.2024.3.4>
- Clausewitz, Carl von 1952. *Vom Kriege* [Sechzehnte Auflage]. Bonn: Dümmler.
- Clausewitz, Carl von 2013. *A háborúról*. Budapest: Zrínyi.
- Delbrück, Hans: *Geschichte der Kriegskunst IV: Die Neuzeit, vom Kriegswesen der Renaissance bis zu Napoleon*, [Sonderausgabe]. Hamburg: Nikol.
- Forgács Balázs 2009. In memoriam Kovács Jenő. *Hadtudomány*, 19 (1–2): 105–112.
- Forgács Balázs 2023. Kovács Jenő és Magyarország katonai stratégiája.
In Gócze István – Padányi József (szerk.): *Lehelyezett kő: tanulmányok M. Szabó Miklós nyugállományú altábornagy, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja emlékére*. 61–73. Budapest: Ludovika.
- Haffner, Sebastian 2010. *Poroszország egy porosz szemével*. Budapest: Európa.
- Hahlweg, Werner 1960. Krieg – Krigskunst – Krigstheorie. In uő (szerk.): *Klassiker der Kriegskunst*. 7–28. Darmstadt: Wehr und Wissen.
- Hahlweg, Werner 1974. Krieg – Krigskunst – Krigstheorie In Gersdorff, Ursula von (szerk.): *Geschichte und Militärgeschichte: Wege und Forschung*. 313–335. Frankfurt am Main: Bernard & Garafée.
- Hahlweg, Werner 1969. *Carl von Clausewitz: Soldat – Politiker – Denker*. Göttingen: Musterschmidt.
- Hahlweg, Werner, 1976. Militärwesen und Philosophie: Zur Genesis der methodischen Grundlagen des Werkes „Vom Kriege“ des Generals v. Clausewitz.
Österreichische Militärische Zeitschrift, 106 (5): 395–397.
- Hahlweg, Werner 1980. Philosophie und Theorie bei Clausewitz. In Maizière, Ulrich de (szerk.): *Freiheit ohne Krieg?: Beiträge zur Diskussion der Gegenwart im Spiegel der Theorie von Carl von Clausewitz*. 325–332. Bonn: Dümmler.
- Herberg-Rothe, Andreas 2008. Die wunderliche Dreifaltigkeit: Clausewitz' allgemeine Theorie des gewaltsamen Konflikts. *Österreichische Militärische Zeitschrift*, 138 (2): 163–173.
- Hausner Gábor 2017. Kései igazságtétel: 100 éve született Perjés Géza hadtörténész.
Élet és Tudomány, 72 (49): 1550–1551.
- Hausner Gábor 2022. Perjés Géza. In Csikány Tamás – Uő. (szerk.): *Ludovikás életutak*. 199–212. Budapest: Ludovika.
- Jähns, Max 1889–1891. *Geschichte der Kriegswissenschaften , vornehmlich in Deutschland I–III Abteilung*. München-Leipzig: Oldenbourg.
<https://doi.org/10.1515/9783486726770>
- Jobbágy Zoltán 2015. Clausewitz és a kaméleon színe: az aszimmetrikus hadviselés.
Hadtudomány, 25 [E-szám]: 4–13.
<https://doi.org/10.17047/HADTUD.2015.25.E.4>
- Kessel, Eberhard 1933. Die Wandlung der Kriegskunst im Zeitalter der französischen Revolution.
Historische Zeitschrift, 148. Band (2): 248–276.
<https://doi.org/10.1524/hzhz.1933.148.jg.248>
- Kessel, Eberhard 1935. Zur Entstehungsgeschichte von Clausewitz' Werk Vom Kriege.
Historische Zeitschrift, 151. Band (1): 97–100.
<https://doi.org/10.1524/hzhz.1935.152.jg.97>
- Kessel, Eberhard 1987a. Zur Genesis der modernen Kriegslehre: Die Entstehungsgeschichte von Clausewitz' Buch „Vom Kriege“. In Uő.: *Militärgeschichte und Kriegstheorie in neuerer Zeit: ausgewählte Aufsätze*. 122–147. Berlin: Duncker&Humblot.
<https://doi.org/10.3790/978-3-428-46249-0>
- Kessel, Eberhard 1987b. Die doppelte Art des Krieges. In Uő.: *Militärgeschichte und Kriegstheorie in neuerer Zeit: ausgewählte Aufsätze*. 154–174. Berlin: Duncker&Humblot.
<https://doi.org/10.3790/978-3-428-46249-0>

- Kovács Jenő 1993–1996 (szerk.). *Magyarország katonai stratégiája: komplex kutatási téma.* [Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások, Kézirat]. Budapest. NKE HHK Könyvtár, 585/1767/Tk
- Linnebach, Karl 1934. Zum Meinungsstreit über den Vernichtungsgedanken in der Kriegführung. *Wissen und Wehr*, 15. (1934. évi kötet): 726–751.
- Nagy Miklós Mihály 2004. A katonai erőszak elmélete és a XX. század. *Múltunk*, 49 (4): 146–175.
- Nagy Miklós Mihály 2017. Clausewitz korunkban, avagy a háború hermeneutikája. In Gőcze István (szerk.): *Állam és katona*. 107–118. Budapest: Dialóg Campus.
- Nagy Miklós Mihály 2023. Clausewitz hadelmélete korunkban. *Hadtudomány*, 33 (2): 30–46. <https://doi.org/10.17047/HADTUD.2023.33.2.30>
- Nagy Miklós Mihály 2024a. Rendszerváltás és magyar hadelmélet. *Magyar Szemle*, új folyam 33 (5–6.): 67–81.
- Nagy Miklós Mihály 2024b. Perjés Géza hadtudományi életműve. *Hadtudomány*, 34 (2): 50–70. <https://doi.org/10.17047/HADTUD.2024.34.2.50>
- Paret, Peter 1993. *Clausewitz und der Staat: der Mensch, seine Theorien und seine Zeit*. Bonn: Dümmler.
- Paret, Peter 2017. *Clausewitz in seiner Zeit: zur Kriegs- und Kulturgeschichte der Jahre von 1780 bis 1831*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Perjés Géza 1966a. Clausewitz magyar fordítása. *Hadtörténelmi Közlemények*, új folyam 13 (1): 104–132.
- Perjés Géza 1966b. Carl von Clausewitz, A háborúról. *Századok*, 100 (4–5): 990–996.
- Perjés Géza 1983. *Clausewitz*. Budapest: Magvető.
- Perjés Géza 1988. *Clausewitz és a háború praxeológiája*. Budapest: Zrínyi.
- Rid, Thomas 2004. Vom künftigen Kriege: Zur Clausewitz-Rezeption der amerikanischen Streitkräfte. *Österreichische Militärische Zeitschrift*, új évfolyam 42 (2): 181–186.
- Rosinski, Herbert 1935. Die Entwicklung von Clausewitz' Werk „Vom Kriege“ im Lichte seiner „Vorreden“ und „Nachrichten“. *Historische Zeitschrift*, 151. Band, (2): 278–293. <https://doi.org/10.1524/hzhz.1935.151.jg.278>
- Schössler, Dietmar 1991. *Carl von Clausewitz*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Schramm, Wilhelm von 1976. *Clausewitz: Leben und Werk*. Esslingen am Neckar: Bechtle.
- Stegemann, Hermann 1839–1940. *Der Krieg: Sein Wesen und seine Wandlung I–II*. Stuttgart–Berlin: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Rothe, Barbara -Türpe, Andrée 1977. Das Wesen des Krieges bei Hegel und Clausewitz. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 25 (11): 1331–1334. <https://doi.org/10.1524/dzph.1977.25.11.1331>
- Wehler, Hans-Ulrich 1974. Der Verfall der deutschen Kriegstheorie: Vom »Absoluten« zum »Totalen« Krieg oder von Clausewitz zu Ludendorff. In Gersdorff, Ursula von (szerk.): *Geschichte und Militärsgeschichte: Wege und Forschung*. 273–311. Frankfurt am main: Bernard & Garafée.